

DOI: <https://doi.org/10.32782/2415-8151.2022.26.12>
УДК 72.01:159 (392)

РИТУАЛЬНІСТЬ І ТЕАТРАЛІЗАЦІЯ АРХІТЕКТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Трошкіна Олена Анатоліївна¹, Гнатюк Лілія Романівна²

¹ Кандидат архітектури, доцент,
Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури, Київ, Україна,
orcid: 0000-0002-0597-9700

² Кандидат архітектури, доцент, доцент кафедри дизайну інтер'єру
Національного авіаційного університету, Київ, Україна,
e-mail: liliia.hnatiuk@npp.nau.edu.ua, orcid: 0000-0001-5853-9429

Анотація. У статті розглянуто вплив ритуалів та обрядів на сучасну архітектурну діяльність, а також пов'язану із ними театралізацію ритуального дійства і середовища, в якому воно відбувається. Проаналізовані наукові дослідження різних галузей знань, предметом вивчення яких є ритуали, які здійснюються під час будівництва будинку у східних слов'ян, зокрема в українців. Наголошується на тріочності ритуалу зведення будинку, що відповідає тріочності будь-якого процесу (початок – середина – кінець). Проаналізовані праці, присвячені ритуалам вільних каменярів – масонів, у яких особливого значення набувають ритуали, що не тільки означають різні стадії спорудження будинку, а й ініціації майстрів, їх перехід із одного статусу в інший.

Розкрито значення ритуального дійства, яке найчастіше є театралізованим, оскільки має усі атрибути театру: місце, де воно відбувається прикрашається певними предметами, або їх символами, що розміщені у визначеному порядку, а враження підсилюються костюмами учасників і їх діями – ходом, співом, розміщенням, черговістю виступів і т. ін. Виявлено, що для проведення і ритуалів і церемоній простір завжди обирається так, щоб він відповідав дійству і функціонально і символічно. Найбільш ритуальним і театралізованим архітектурним простором є простір храму, що тісно пов'язаний із традиціями проведення релігійних обрядів, літургій. Виявлено взаємозалежність ходи священнослужителів під час служби і простору храму та зовнішнього простору, що оточує храм.

З'ясовано, що світські ритуали по своїй суті є близькими до церковних, адже з'явилися в результаті секуляризації публічного і приватного життя. Складні світські ритуали тісно пов'язані із архітектурою та архітектурним простором можна віднайти в періоди підсилення тоталітарних режимів в будь-якій країні, в будь-який час.

Визначено, що ритуалізованість архітектури проявляється ще і в процесі її відтворення. Циклічність процесів побудова-руйнація-відбудова становить особливий архітектурний ритуал – відновлення.

Отже, с даній статті ми доходимо до висновку про те, що архітектура не імітує, не наслідує і не оформлює ритуал, а сама є ритуалом, який доповнюється театральністю дійства, має свій символічний зміст і потребує постійної уваги та ретельного дослідження.

Ключові слова: архітектура, архітектурна діяльність, ритуал, обряд, театралізація.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Ритуали є не тільки важливою, але й невід'ємною частиною життя суспільства протягом всієї його історії. Здавна вони виконували ряд найважливіших функцій, пов'язаних із соціалізацією людини, передачею досвіду між поколіннями, визначенням відносин між природним і соціальним середовищем. Також ритуали мали особливе значення при ідентифікації і позначенні меж того чи іншого співтовариства людей (племені, релігійної конфесії, ремісничої гільдії та ін.), що означало бути його повноправним членом, оскільки за допомогою ритуалу закріплюються певні ціннісні установки та поведінкові стандарти тієї чи іншої спільності людей.

Всі ремесла мали і мають свої ритуали. Здавна вони підпорядковувалося релігійним канонам, як і архітектура, особливо храмова, яка до сьогодні зберегла традиції в орієнтації за сторонами світу та в освяченні. Проте, існують і світські ритуали, які мають відношення і до сучасного життя та до різного роду діяльності сучасної людини. Ритуал звернений до всіх засобів сприйняття, пізнання, відчуття світу людиною, а отже, важливо знати, які ритуали, як стародавні так і сьогодишні, впливають на сьогоденне задоволення культурних потреб людини в межах її професійної, зокрема архітектурної діяльності.

Окрім того, майже кожен ритуал являє собою театралізоване дійство, причому, це притаманне не тільки релігійним ритуалам, а й світським. Більшість із них настільки ввійшли в наше життя, що ми їх не помічаємо і не задумуємось над їх витоками. Театралізація архітектурного середовища як і ритуалізація дійства, що в ньому відбувається, комплексно впливають не тільки на організацію простору, але й на сприйняття цього простору людиною, а отже – і на її поведінку. Усі ці питання потребують ретельного дослідження задля розуміння усіх аспектів формотворення архітектурного середовища як окремої будівлі, так і міста в цілому.

РОЗГЛЯД ПУБЛІКАЦІЙ З ТЕМИ

Ритуал здебільшого розглядається в площині таких наук як антропологія, культурологія, етнографія, соціологія, психологія. Отже, майже усі публікації та дослідження, що стосуються ритуалу належать вченим із цих галузей знань. Це і дослідження конкретних ритуалів та обрядів, пов'язаних із найважливішими подіями життя людини – родини, весілля, похорони і т. ін., в різних регіонах; і

вивчення окремих народних свят та пов'язаних із ними обрядів; і дослідження народного фольклору, в якому оспівуються (розповідається) про прийняті споконвіку традиції народу. Існує значний пласт семіотичних досліджень ритуалів та обрядів присвячених символічним значенням різних видів ремісництва, серед яких і будівництво, а також деяким видам робіт в межах однієї професії. Окрім того, в семіотичних дослідженнях, зокрема у дослідженнях представників московсько-тартуської семіотичної школи, багато уваги приділено звичаю та ритуалу як засобам соціальної регуляції поведінки людини (В'яч. Іванов, В. Топоров, В. Левкович, Ю. Лотман, Т. Цив'ян та ін.). Серед багатьох праць радянського періоду відмітимо працю Байбурина А.К. [2], де вчений здійснив структурно-семантичний аналіз східнослов'янських обрядів, в тому числі і ритуалів, пов'язаних із будівництвом нового будинку і різних областях Росії, Білорусі та України.

Що ж стосується взаємозв'язку ритуалу та архітектури, не тільки як окремого виду діяльності, а й як вагової частини нашого життя, якщо розглядати архітектурне середовище як середовище існування людини, то тут можна згадати деякі дослідження ритуальної архітектури (РАГСи та крематорії, храми, в т.ч. сучасні храми різних релігійних конфесій т. зв. молитовні будинки тощо) та поодинокі публікації, які лише окреслюють питання впливу традицій, ритуалу та обряду на сучасну архітектуру та архітектурну діяльність. Серед них виділяється стаття О. Раппапорта [11], в якій автор ставить питання «чи може архітектура, спираючись на свої історичні корені і сучасну рефлексію, запропонувати реальний крок у напрямку відновлення трансцендентних опор ритуально-сповідальної практики, зв'язати реальний хід життя та іномірний порядок його підтримки?». Однак, більш глибокого дослідження цього питання сьогодні немає.

Метою даної статті є визначення ролі ритуалу і супроводжувальної його театралізації в діяльності архітектора та їх сучасних особливостей.

ОСНОВНА ЧАСТИНА

Архітектура є ритуальною за своїм визначенням. Це твердження базується на самому призначенні архітектури: – створювати простір, який сприймався б як «свій», був би відокремлений від «чужого», ворожого, неземного і потойбічного за допомогою матеріальної оболонки. Це відокремлення здавна

супроводжувалось певними діями, співами, молитвами, які на кожному етапі є обов'язковою невід'ємною частиною ритуалу спорудження будинку, а сам ритуал є певним механізмом перетворення зовнішнього, неосвоєного простору в освоєний.

На кожному етапі будівництва від самого вибору місця, способу укладання цеглин до звершення будинку та його перекриттям ритуал допомагав не просто освоїти простір, а відвоювати його у ворожого потойбічного світу, принести добробут і щастя господарям і це є однією із основних функцій ритуалу – супроводжувати перехід, зміну, перетворення.

За дослідженням Байбуріна А.К. [2], у східних слов'ян, вибір придатного для будівництва місця відбувається на основі свого роду діалогу зі сферою чужого, неосвоєного. Вважалося, що неможна будувати будинок там, де раніше проходила дорога; стояла баня; на спірній ділянці землі; там, де були знайдені людські кістки; де дикі звірі задержали домашню тварину; де хто-небудь поранився до крові; де перекинувся віз, на місці будинку, що згорів від блискавки; покинутого внаслідок хвороб, повеней чи інших лих.

Визначити чи місце «добре» можна було різними способами, наприклад, таким: по кутах майбутньої будівлі господар насипає купки зерна. Якщо на ранок наступного дня зерно виявляється недоторканим, то місце вважається обраним вдало. Потривожене зерно – знак нещасливого місця.

Саме будівництво починається з визначення ритуального центру. Зазвичай такою точкою визнавалася середина майбутнього житла або його червоний (передній, святий) кут. Сюди встановлювалося молоде деревце або зроблений теслями хрест, який стояв до закінчення будівництва.

На території сучасної України ритуал визначення місця хати мав більше значення, і супроводжувався більшою кількістю обрядів. Починалося ж будівництво т.зв. «закладами» із того, що майстер робив хрест, який з ходом будівництва поступово піднімався до вершини даху (по закінченні його назавжди прибивали на горищі). Щоб будинок стояв довго, перший камінь чи якийсь інший жертвний атрибут закладали тоді, коли пролітав крук [9].

Особливе значення надавалось укладанню першого вінця і часто супроводжувався жертвопринесенням. Ці обряди репродукували ідеї з'єднання, зв'язку, збирання як самого будинку, так і визначали характер життя всієї сім'ї тому найважливішим був момент

укладання першого вінця. Перший вінець в конструктивному плані – це і зразок іншим вінцям, з яких складається зруб, і реалізація просторової схеми житла. Тому будівництво зрубу житла даного типу можна розглядати як N-кратне відтворення стандартних операцій, які застосовуються при укладанні першого вінця. Разом з тим першому вінцю приписувався глибокий символічний зміст. Вінець ділить весь простір на домашнє і недомашнє, на внутрішнє і зовнішнє. З ним пов'язані звичаї співвіднесення чотирьох стін житла з чотирма сторонами світу, де вікна неодмінно повинні бути на схід і на південь.

В українській традиції під усі чотири кутки житла, а подекуди – лише під один (красний, святий куток), який, як правило, був розташований на сході, закладались жертвні атрибути. На місті майбутнього жила влаштовувався обід, на який запрошувались усі родичі господаря. Таким чином сплачувалася своєрідна данина займаній природі.

Центральний момент будівництва – укладання сволока – бруса, що слугує основою для стелі, основою конструкції верху житла. З семіотичної точки зору сволок позначає насамперед кордон між верхом і низом, між внутрішнім і зовнішнім. Це надавало сволоку роль основного класифікатора внутрішнього простору будинку. Сволоку приписувалося значення сполучного початку не тільки по відношенню до конструкції будинку, але і по відношенню до тих, хто мешкає в цьому будинку. З укладанням сволока пов'язане його осипання зерном і хмелем – символами багатства і родючості та обмотування хустками чи шубою з метою забезпечення тепла в будинку. Ці дії є кульмінаційними моментами ритуалу будівництва.

Як зазначає Гребінь І., в українській традиції під голову сволока (від сходу сонця) закладали різні предмети, освячені в церкві, найчастіше ладан (від ударів блискавки), а з протилежного (глухого) кінця – шматочок хліба, сіль, гроші (для достатку) та вовну – для сухості й тепла. При цьому не можна було грюкати (щоб не чаділо у новій хаті). Цей ритуал зберігся до наших днів [9]. Елементом обряду закладин була будівельна жертва – у далекому минулому людська або тваринна, пізніше – рослинна і грошова. Таким чином відбувався відкуп виділеної території під хату від зовнішнього природного світу.

Завершенням будівництва є покрівля, влаштування даху. Покрівля втілює уявлення про небо як про дах світу. Разом із тим, усе,

що має верхню межу, відноситься до сфери знайомого, збагненого, «людського», на відміну від потойбічного, незнайомого. Таким чином, дах як і стіни відокремлює простір, поділяючи його на «свій» і «чужий».

В українській традиції існує до сьогодні обряд «квітка». По закінченні основних будівельних робіт із квітів і колосків роблять букет та прикріплюють його на гребені даху як ознаку завершення. Разом із тим, будинок не міг бути завершеним повністю. «Закінчуючи будівництво, майстри обов'язково залишали непокритою частину даху над сіннями, вважаючи, що через цей отвір мусить вилетіти усе зло. Через декілька днів отвір все ж закривали. Крім того, після спорудження хати протягом року не можна було білити всю будівлю, а залишити хоча б невелику «латку» де-небудь, щоб не бачили сторонні люди [9].

Прорізання вікон у стінах пов'язане із уявленнями про відкривання очей будинку, а у звичаї забивати вікна в нежитловому будинку можна прослідкувати паралель між обрядом закривання очей померлому.

Сам ритуал зведення будинку має трічність, що відповідає трічності будь-якого процесу (початок – середина – кінець). Перехід у нову хату, т.зв. «влязини» схожий чимось на випробування нового будинку. З цією метою в нього спершу пускали півня, курку або кішку і з їхньої поведінки судили про новий дім і майбутнє життя у ньому. Тут тварина виступала в ролі ритуального двійника людини, оскільки вважалося, що перший, хто увійшов в новий будинок першим і помре. Таким чином, новий будинок одночасно ставав труною.

На території сучасної України новосілля також мало свої особливості: до нової хати вступали з іконою, вишитим рушником, з хлібом і сіллю, мискою з житом, пшеницею, дрібними грішми та пляшкою горілки. Співали обрядових пісень, обкурювали хату ладаном. Перед заселенням ворожили, а в далекому минулому першим у хату вводили коня для того, щоб засвідчити, що хата добротна, міцна та велика за розмірами [9].

Разом із тим будівництво, як і інші форми освоєння зовнішнього світу, завжди було сексуально забарвлене. Інструменти, матеріал, частини будинку розділені за ознакою чоловіче / жіноче. Технічні прийоми – пиляння, довбання, тесання та ін. – зіставляються з репродуктивним актом. Саме будівництво представляється актом народження, а майстри-будівельники виконують роль повитух.

А.К. Байбурін визначає ритуал як єдино можливий спосіб поведінки людини і колективу в тих ситуаціях, які розцінюються даним колективом як кризові і тому вимагають спеціальних (обов'язкових для всіх членів) програм поведінки. «В принципі всякий ритуал можна розглядати як перетворення деякої кризової ситуації в нову, оптимальну для існування даного колективу, за допомогою серії контактів між «своїм» і «чужим» (розуміється в самому широкому плані). З цієї точки зору кризова (що породжує ритуал) ситуація є наслідком порушення рівноваги між своїм і чужим. У ритуалі за допомогою серії обмінів відновлюється втрачена рівновага, причому це відновлення є одночасно і перетворенням, яке найчастіше інтерпретується в традиційній ритуалогії як смерть – відродження. Стратегія (і всі інші характеристики) ритуалу буде суттєво відрізнятися в залежності від того, яка з двох сторін, за думкою відправників ритуалу, «винна» в порушенні умов «договору» [2, с. 150].

Ритуал будівництва є головною проекцією світобудови у вільних каменярів – масонів. Будуючи храм, людина будує і свій внутрішній світ, тому усі ритуали, пов'язані із будівництвом храму відповідають стадіям очищення людини і її підйому на вищі сходи духовного розвитку – від очищення емоційного, інтелектуального та інтуїтивного рівнів (перша стадія – будівництво першого храму), через служіння оточуючому її світу (друга стадія – будівництво другого храму) до найвищої сходи – служіння більш широкому храму Вселенського Господа (третья стадія – будівництво третього храму). За словами В. Спарова, фізичний храм з цегли і розчину представляє для істинного масона всю пишноту фізичного плану світобудови у всій її цілісності. Тому зовнішній храмовий ритуал є лише вираженням діяльності внутрішнього храму, тобто храм на фізичному плані служить свого роду попередньою підготовкою до істинного внутрішнього храму [12]. Відповідно, усі ритуальні дії містять багато символів, зрозумілих лише обраним. «Спочатку ділянка землі повинна бути освячена, тобто присвяченою ангелу ритуалів, і належним чином окреслена – згідно стародавнім звичаями. Потім землю слід обробити, супроводжуючи цей процес співом стародавніх присвятих псалмів, які покликані привернути ангела плуга, бика і землі. У цих псалмах земля порівнюється з коровою, а бик – з богом сонця, який щорічно запліднює землю своєю чоловічою сонячною енергією... Потім поле звільняється від каменів

і бур'янів і вирівнюється за допомогою рівня (символ рівності, на основі якого і повинно об'єднуватися людство)» [12].

Процес тесання каменю відповідає процесу духовного вдосконалення людини. Майстрам-будівельникам для зведення і для будівлі вселенського храму годиться тільки досконала цегла, а недосконала може зіпсувати красу і цілісність будівлі або дати ту тріщину, яка призведе до руйнування або падіння всієї споруди. Тому тільки досконалий масон використовується у вигляді каменю для укладання в храм світобудови. З огляду на це, процес будівництва масонських храмів і споруд, де кожна деталь символічно щось означає дуже ускладнений ритуалами, в яких можна розібратися лише присвятивши себе вивченню цього питання.

Ритуал – це завжди подія, а будь-яка подія пов'язана із дійством. Здавна архітектура розглядалася як простір для певного дійства, тому для проведення і ритуалів і церемоній простір завжди обирається так, щоб він відповідав дійству і функціонально і символічно. Причому, якщо функціональність простору вирішується ще в процесі проектування, то символічності йому можна надати як на стадії задуму, так і за допомогою певних елементів вже в ході використання. Таким чином, будівля будь-якого функціонального типу розрахована на певні ритуали як релігійні так і світські, які проявляються як дійство.

Дійство найчастіше є театралізованим, оскільки має усі атрибути театру: місце, де воно відбувається прикрашається певними предметами, або їх символами, що розміщені у визначеному порядку, а враження підсилюються костюмами учасників і їх діями – ходою, співом, розміщенням, черговістю виступів і т. ін. Тут, як і у театрі, значення мають відповідні бутафорія і реквізит.

Безумовно, найбільше заритуалізованою і театралізованою є церковна архітектура, де будь-яка церковна служба є синтезом мистецтв, про що писав ще на початку ХХ ст. П. Флоренський [15]. В Західній Європі церковний ритуал, особливо католицький, який остаточно склався до кінця ХVІІ ст., був обставлений з театральною пишнотою і храми повинні були стати йому гідним обрамленням. Саме в цей час задля перетворення частини міського простору у сцену для церемоніальних урочистостей, Берніні створює круглу площу діаметром 280м перед головним католицьким храмом Св. Петра, обрамлену колонадою, яка ніби обіймає, запрошує глядачів, викликаючи при цьому певні враження. Рух натовпу при

цьому не зупиняється, а продовжується до головного фасаду, звідки через вестибюль і позовжні нефи триває до вівтаря.

Той же принцип застосовується і при з'єднанні собору Св. Петра із Ватиканським палацом Королівськими сходами. Звузивши їх та створивши тим самим штучну перспективу, Берніні візуально збільшує масштаб і протяжність, завдяки чому вихід Папи на богослужіння перетворюється на величне видовище. Тут використаний театральний ефект – фігура Папи ніби виростає в своїх масштабах і створюється враження, що понтифік спускається сходами з небес на землю.

Аналізуючи особливості композиційної структури храму, відомий знавець храмобудування Ю. Асєєв зазначав, що «починається будівництво храму зсередини, з відновлення справжніх основ і принципів, тому що суть храму – у вищому, Божественному сенсі життя, що розкривається тут, на землі, земними засобами. І це завжди є таємниця і таїнство, невичерпні і незбагненні до кінця. Але до них можна доторкнутися через традицію. У храмі приховане і таємниче облачається у форми видимого світу. Невидиме може стати видимим. І ця видимість невидимого – основна умова існування храму. Так, візантійський канон, побудований на вимогах літургії – головної дії в храмі, визначає композицію церкви і призначення її приміщень. Відповідно до нього церква повинна мати паперть (ґанок) перед входом, переднє приміщення – нартекс, приміщення для тих, що моляться – «нефи» (У перекладі – «кораблі», оскільки церква порівнюється з кораблем, що пливе по бурхливому життєвому морю). У східній частині церкви (пастофорії) в центрі знаходиться престол, на якому здійснюється таїнство Святого Причастя» [1, с. 7].

Архітектурно-планувальна структура сучасного храму поділяється на дві обов'язкові, встановлені канонами, складові – вівтар і середній храм, та може включати третю складову – бабинець. Кожна з цих складових є сакраль-но-функціональною зоною храму, яка відповідає певним літургійним процесам і призначенню, несе своє ідейне наповнення та містить необхідний набір складових. Ці основні зони є поєднанням ідейно-релігійних, символічних, естетичних та архітектурно-планувальних особливостей сакрального простору.

Релігійна символіка підпорядкована церковним канонам проведення богослужіння, обрядових дійств та формування відповідного сакрального простору з його предметним середовищем і художнім оформленням (рис. 1).

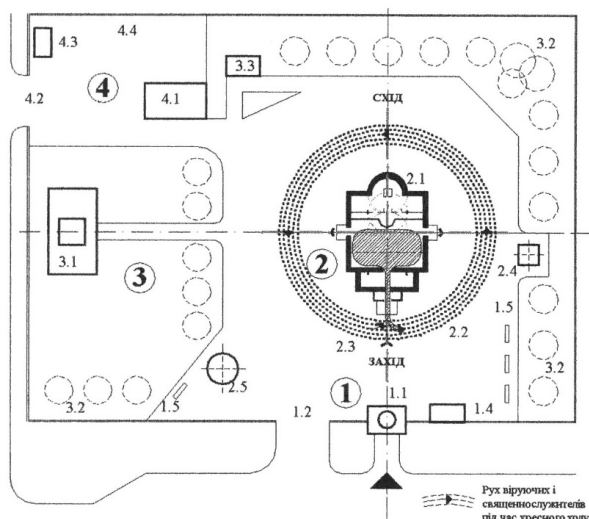

Рис. 1. Рис. 1.21. Схема функціонального зонування храму [5]:

1. Вхідна зона: 1.1. вхідні ворота та дзвіниця, 1.2. в'їзні ворота, 1.3 лавка
2. Храмова зона: 2.1. храм (собор), 2.2. круговий обхід під час богослужіння, 2.3. площа перед входом
3. Допоміжна зона: 3.1. будинок пароха, 3.2. озеленення
4. Господарча зона: 4.1. господарча будівля, 4.2. господарчий виїзд

Богослужіння поділяється на два види – відправи, що відбуваються за приватним замовленням (т. зв. «треби»), і відправи для всього загалу віруючих.

Перший вид охоплює різноманітні чини богослужіння, присвячені тій чи іншій події у житті віруючих, серед яких: Таїнство Хрещення, Вінчання, Єлеопомазання, Сповіді, поховання, панахида, молебень, освячення, благословіння. Кожному чину призначене певне місце. Хрещення відбувається у середньому храмі, у хрещальні, чин вінчання – у середньому храмі, чин поховання – у храмі, каплиці, на кладовищі, чин панахиди, молебню і освячення води – у храмі, каплиці, поза стінами храму.

Другий вид відправ пов'язаний з добовим колом богослужіння, до якого входять вісім служб: вечірня, повечір'я, опівнічниця, утренья, часи (1, 3, 6, 9 час). Вони передують головній службі – Божественній Літургії. Для зручності, відправа дев'ятого часу, вечірня, повечір'я об'єднуються у вечірнє богослужіння, опівнічниця, утренья і перший час – у ранкове богослужіння, а третій, шостий часи і Літургія – у денну відправу. У переддень найбільших церковних свят (Пасха, Різдво) вечірнє і ранкове богослужіння з'єднуються у всенічну.

У повному обсязі обрядові дійства під час релігійних відправ відображені в описах всенічної і Божественної Літургії у різних богословських джерелах і тому аналіз саме цих відправ може скласти цілісне уявлення про перебіг головних функціональних процесів у церковній споруді. Для визначення оптимальних параметрів храмового простору важливим є встановлення напрямків та шляхів руху священнослужителів та віруючих під час богослужіння [Пуряєва].

Під час богослужіння відбуваються такі переміщення людей: *Вечірня* – вхід священнослужителів до вівтаря через південні двері іконостасу; кадіння вівтаря (навколо престолу потім по периметру вівтаря); кадіння всього храму (вихід і вхід до вівтаря через Царські ворота); вихід священнослужителів через північні двері на солею і вхід через Царські ворота до вівтаря та сходження священника на Горнєє місце; вихід священнослужителів з вівтаря у притвор для відправлення литії та їхнє повернення до вівтаря через Царські ворота.

Утренья – вихід священника з вівтаря на солею; читання Євангелія священником серед храму; підхід віруючих до тетраподу (цілують Євангеліє, священник помазує їх елеєм); кадіння всього храму.

Рух віруючих під час всенощної направлений по основній осі «головний вхід – вівтар», та по додаткових, «бічні входи – вівтар». Ця відправа та деякі великі церковні свята проводяться з Хресним ходом. Священнослужителі та всі віруючі виходять із храму через західні двері, обходять його проти годинникової стрілки та повертаються всередину.

Божественна Літургія – головна відправа, під час якої відбувається таїнство Святого Причастя (Євхаристії). Літургія поділяється на три частини: проскомидію, літургію оголошених, літургію вірних. Під час неї відбувається такий рух священнослужителів у храмі: *Проскомидія* (з гр. – принесення) – приготування до Таїнства Євхаристії: приготування для здійснення Святого Таїнства; вихід диякона північними воротами на амвон; кадіння храму (починається від Престолу, вівтар, храм, повертається до нього). *Літургія оголошених* – в теперішні часи має повчальний характер, в давнину – на цій частині богослужіння мали право бути присутніми оголошені, ті, хто готується до хрещення, відлучені від церкви або перебувають в каятті. *Малий вхід* – вихід священнослужителів з вівтаря через північні двері на амвон з Євангелієм і вхід до вівтаря через Царські ворота, сходження на

Горнєє місце; вихід читця з Євангелієм та читання його на аналої у центрі храму; кадіння дияконом вітваря і віруючих. *Літургія вірних* – головна частина богослужіння, під час якої присутні тільки віруючі, що прийняли Святе Хрещення і відбувається Таїнство Євхаристії: кадіння дияконом вітваря і віруючих. *Великий вхід* – вихід священнослужителів зі Святими Дарами з вітваря через північні двері на Солею і повернення у вітвар через Царські ворота до Престолу; причащення священнослужителів у вітварі; винесення Святих Дарів через Царські ворота на амвон; причащення віруючих (віруючі підходять до амвону, приймають від священика Святі Дари); вхід священнослужителів у вітвар зі Святими дарами, покладення їх на Престіл, а потім на жертвовник; вихід священика з вітваря для виголошення молитви перед амвоном; прикладання віруючих до храмової ікони і хреста і вихід із храму; вхід священика до вітваря.

Як і на всенічній, рух віруючих у храмі під час Служби Божої спрямований по тих же осях («головний вхід – вітвар» та «бічні входи – вітвар»). Під час святкової Літургії відбувається Хресний хід, коли священики і віруючі обходять храм навколо в напрямку проти годинникової стрілки.

Невід'ємним доповненням священнодійства є передзвін. Ним починаються і закінчуються церковні відправи, ним супроводжуються їхні найважливіші моменти.

Семантика храму підпорядкована церковним канонам проведення богослужіння, обрядових дійств та формування відповідного сакрального простору з його предметним середовищем і художнім оформленням. П. О. Флоренський писав: «тут усе – архітектура, живопис, спів, проповідь, дійства, – працює на створення єдиного образу іншого світу, перетвореного, у якому царює Бог» [15].

Архітектурні об'єкти усіх без винятку типологічних груп передбачають певні дійства і ритуали так, наприклад, на вокзалах відбуваються ритуали зустрічі та прощання, в театрах – ритуали, пов'язані із театральним дійством, де глядачі стають учасниками, починаючи від перевдягання у гардеробі, в спортивних спорудах – ритуали спортивні, часто такі, що дійшли до нас із давнини, з часів перших олімпійських ігор.

Архітектурний простір для проведення церемоній і ритуалів по-своєї суті є театралізованим, проте, ритуали і церемоніали можуть бути і світськими. Вони з'явилися в результаті секуляризації публічного і приватного життя,

успадкувавши зовнішню (в т.ч. психологічну) структуру відповідних культових актів, але без сакрального змісту. Прикладом світських ритуалів, пов'язаних із архітектурою та архітектурним середовищем є: церемоніальна хода під час парадів повз трибуни із високосадовцями; створення церемоніального проходу до урядових адміністративних будівель; наявність головних площ у містах для збору значної кількості народних мас і проведення певних дійств, пов'язаних із такими соціальними просторами (паради, мітинги, зібрання, революції, протести, виступи різних лідерів перед народом із трибуни, спеціально зведеної на площі і т.д.); влаштування для політичних лідерів т.зв. «вікон з'явлень» в самих спорудах, прийом іноземних послів та делегацій в інтер'єрах найкращих будівель міста тощо. Сучасні ритуали, пов'язані із архітектурою – це зняття покривала із пам'ятника, при його відкритті, закладка першого каменю перед будівництвом, перерізування червоної стрічки при здачі побудованого об'єкта, стояння архітектора-інженера під збудованим мостом коли той випробовується і т. ін.

Найчастіше та найбільше світських складних ритуалів, пов'язаних із архітектурою та архітектурним простором можна віднайти в періоди підсилення тоталітарних режимів в будь-якій країні, в будь-який час (наприклад, порівняймо конкурсні проекти 1930-х років на будівництва Палацу Рад в Москві, створення урядового центру в Києві, проект А. Шпеєра Гроссе Халле в Берліні та ін.). Не дивлячись на здавалося б різні суспільні ідеї, в усіх згаданих об'єктах передбачався простір для церемоніальної ходи, вікна «з'явлень» для політичних лідерів, оригінальні завершення будівель і площ із підкресленими центрами та тричастинність об'ємно-просторових композицій.

Як правило, усі ритуали супроводжуються театралізованим дійством, що підсилює їх вплив на свідомість як самих учасників, так і глядачів. Театралізація масових свят, особливо релігійних, а також світських у тоталітарних режимах суттєво підсилює їх значення, сприяє єднанню людей та є певною формою організації суспільства, яка створює та закріплює його традиції [7]. Отже, ритуал, який можливо і змінюється з часом, але лише в деталях, немов би проводить паралель між сучасним життям і життям предків, тим самим підкреслюючи легітимність влади, законів, соціального устрою, які прийшли до нас із давнини.

Як офіційно-державні церемонії (інаугурації, паради, зустрічі), так і урочисте

оформлення подій, пов'язаних із змінами в цивільному стані, статусі, – світські ритуали відзначають значимість залучення індивіда до соціальної спільноті і переходу від індивідуальних цінностей до колективних. За допомогою ритуалів переходу із одного стану до іншого закріплюється приналежність до певної групи людей, тим самим, задовольняється одна із головних соціальних потреб людини – бути визнаним і належати до певної соціальної групи.

Ці ритуали переходу здавна пов'язані із народними традиціями і є одними із тих, які допомагали відвоювати людину із потойбічного світу (родини, хрестини), зробити її «своєю», не чужою (хрестини, причастя, посвята в жовтенята-піонери-комсомольці-партійні, або ж у студенти і т.ін.), виділити її з-поміж інших шляхом зміни (підвищення) її соціального статусу (весілля, прийняття до професійного цеху, нагородження грамотою, значком, годинником і т.ін.), а потім відпустити її назад, у потойбічний світ (поминки). Тут можна спостерігати сьогодишнє змішання прадавніх релігійних і світських ритуалів, не дивлячись на багаторічне відділення церкви від держави в нашій країні.

Для здійснення такого переходу сучасна світська архітектура пропонує декілька типів будівель – РАГС, ЖЕК, адміністративні будівлі влади та різних організацій, інші громадські будівлі із представницькою функцією, крематорії. Зазначимо, що усі ритуали переходу, як правило, пов'язані із ритуальним прийняттям їжі, тому в цей список типів будівель додамо і заклади громадського харчування (банкетні зали). В зв'язку з цим згадаємо, як в радянські часи проводились загальнонародні вибори, що поступово перетворювались з акту політичної волі в народні гуляння, з неодмінним відвідуванням буфету задля придбання дефіцитних продуктів [13].

Важливою обставиною в сучасному житті людини є те, що значущу роль ще із середньовіччя продовжує відігравати специфічна спільність людей – організація, в рамках якої здійснюється професійна діяльність. Поряд з усіма основними інституційними атрибутами, організація формує і власну систему ритуалів.

Прийняття до професійних цехів, гільдій та інших ремісничих об'єднань супроводжувалось ритуалами посвяти спочатку в учні, підмайстри, а потім у майстри і означало зміну соціального статусу, де людина, піднімаючись по професійним сходинкам, поступово наближалася до Деміурга. Кожен етап цього

шляху оформлювався особливими ритуалами цехових ініціацій. «Щоб стати майстром, молодій людині потрібно було пройти тривалі (по кілька років) періоди учнівства й підмайстерства. Підмайстерство включало етап «мандрів», упродовж яких молодик вдосконалював свої професійні навички та вчився ремесла в цехах різних міст... Етапи учнівства і підмайстерства, відповідно до норм ініціації, оформлювалися ритуальними діями, пов'язаними з уявленнями про смерть ініціанта у старій якості та відродження у новій. Тому перебування у мандрах міфологічно інтерпретувалося і трактувалося як повторення подорожі міфологічного героя на «той світ», де він мусив освоїтися з темрявою потойбічного світу й «викрасти» необхідні знання. На ініційованого накладався ряд обмежень як на істоту, що була прилучена до потойбічного світу (заборона одружуватися, заходити до цехової світлиці, носити одяг майстрів тощо). Символічну смерть ініційованих і прилученість до несоціального світу підкреслювали ритуальні висміювання та знущання, яких зазнавали учні й підмайстри. Під час посвячення в підмайстри та майстри їх «стругали», «пиляли», «виковували», «виточували», завдаючи болю. На завершальному етапі ініціації підмайстра клали на верстат і били нагаєм, що подекуди звався «звичай». Нове народження ініціанта символізував обряд «перейменування», що проводився під час церемонії «визвілки» учня з учнівства і посвячення його в підмайстри» [3], [4].

Звичайно, сьогодишній вступ до професійних Спілок не має таких ритуалів як у середньовіччі, проте, процес ініціації, виділення архітектора з-поміж інших архітекторів, супроводжується певними діями, такими як виконання обов'язкових вимог для вступу (наявність потрібної кількості побудованих об'єктів та теоретичних робіт, підготовлені певним чином документи, голосування членів комісії тощо). Часто сьогодишні процеси ініціації мають назви і супроводжується діями, які в семантичному плані кореспондуються до потойбічного світу – «чорний опонент», «чорний шар» і т.ін. Так, «вкотити чорний шар» – значить проголосувати проти присудження вченого ступеня тоді, як «білий шар» – значить бути «за» його присудження. Відповідно, чорний і білий кольори символізують різні світи – потойбічний, чужий, ворожий та світлий, свій, божий.

Крім того, приналежність людини до будь-якої організації, де вона прикладає свої знання і вміння, свою працю – це також виді-

лення її з-поміж інших людей. «Культура організації, що складається з артефактів, цінностей і вірувань, включає в себе певні типи ритуальних дій. Поряд з формою одягу, фірмовим стилем, дизайном приміщень, ритуали є таким проявом організаційної культури, на основі яких працівник диференціює себе по відношенню до представників інших організацій. Більшість сучасних організацій використовують ритуали для формування та затвердження власних ідентифікаційних ознак, зміцнення своєї системи соціокультурних цінностей і норм».

Ритуалізованість архітектури проявляється ще і в процесі її відтворення. Циклічність процесів побудова-руйнація-відбудова становить особливий архітектурний ритуал – відновлення. В наш час, як і усі часи соціальних потрясінь, знищення, ліквідація творів, що уособлюють, скажімо, ненависний режим, сприймаються як свято, торжество нового, актуального над старим, віджилим. Цей ритуал повалення ненависного минулого сприймається не як вандалізм (знищення конкретного будинку, пам'ятника), а як знищення багатозначних символів, що ототожнюються із реальним життям. Проте, з часом маятник історії починає зворотній шлях і все приходить «на круги своя», і знищені об'єкти виявляються просто необхідними в новій історії і відбувається ритуал їх відновлення. В цьому процесі реконструкції прослідковується два на перший погляд протилежних вектора – відновлення в первісному вигляді і докорінна перебудова з метою поліпшення, удосконалення. В першому випадку ми психологічно прив'язується до історичного реперу і так – свідомо чи ні – знаходимо ритуальну опору в світі, яку, як по естафеті, задоволено передаємо нащадкам. Тому реконструкцію, відновлення знакових пам'яток нерідко ініціюють великі державні керівники. В другому – саме зодчество виступає ритуалом по удосконаленню світу, відвоювання «свого» у «чужого», встановлення «порядку» перед

«хаосом». Прагнення жити в стабільному світі періодично вимагає порушення складеного порядку, а потім його встановлення. Тому часто важливим є не сам факт, а бажання відновлення і точної реконструкції. З огляду на це, важливою стає не швидкість реставрації, а її точність. Сам процес є ритуалом.

ВИСНОВОК

Порівнюючи найбільш загальні функції ритуалу в архітектурній діяльності можна виділити такі основні особливості ритуалів: 1) ритуал відображає процес створення будинку, три його етапи (початок-середина-кінець) та певне відношення до цього процесу як до відвоювання «свого» у «чужого». Ритуал покликаний забезпечити найбільш сприятливі умови для входження нового елемента в систему «людина-природа», сприяти його легітимному «вписанню» в оточуюче середовище, а саме будівництво є символічною дією; 2) ритуал – це завжди дійство, причому, завжди театралізоване, і воно залежить від типу архітектурного простору; 3) за допомогою ритуалу закріплюється приналежність як до певної соціальної, так і до професійної групи людей. Ритуал «ініціації» індивіда в учні, майстри, члени професійної спілки, проектної організації і т. ін., має символічне значення переходу межі між «своїм» і «чужим» світами та задовольняє соціальну потребу людини у визнанні та приналежності до певної спільноти; 4) ритуал відновлення в архітектурі відповідає циклічному процесу побудова-руйнація-відбудова та символічно означає процес удосконалення світу та перемогу Порядку над Хаосом.

Отже, виходячи із вищесказаного, зробимо висновок про те, що архітектура не імітує, не наслідує і не оформлює ритуал, а сама є ритуалом, який доповнюється театральністю дійства, має свій символічний зміст і потребує постійної уваги та ретельного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асеев Ю. С. Дорога к храму. АСС. 1996. № 1. С. 7.
2. Байбурын А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. СПб.: Наука, 1993. 253 с.
3. Балушок В. Виробнича культура: світоглядні аспекти, обряди та ритуали. *Історія української культури*: гол. ред. Я.Д. Ісаєвич. К.: Наукова думка, 2001. Т. 2. С. 77-81.

REFERENCES

1. Asieiev Yu. S. Doroha k khramu. ASS. 1996. № 1. S. 7.
2. Baiburn A.K. Rytual v tradytsyonnoi kulture. Strukturno-semanticheskyi analiz vostochnoslavianskykh obriadov. SPb.: Nauka, 1993. 253 s.
3. Balushok V. Vyrobnycha kultura: svitohliadni aspekty, obriady ta rytualy. *Istoriia ukrainskoi kultury*: hol. red. Ya.D. Isaievych. K.: Naukova dumka, 2001. T. 2. S. 77-81.

4. Балущок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. Київ: «Наукова думка», 1993. 120 с.

5. Гнатюк Л.Р. Засади формотворення сакрального простору. *Архітектура, будівництво, дизайн в освітньому просторі* : колективна монографія. Рига, Латвія: "Baltija Publishing", 2021. С. 306-327.

6. Гнатюк Л.Р. Створення духовної атмосфери сакрального простору. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. Науково-технічний збірник. К.: КНУБА, 2021. Вип. 59. С. 16–27. DOI: 10.32347/2077-3455.2021.59

7. Гнатюк Л.Р., Трошкіна О.А. Театралізація у формуванні сакрального простору. *Інноваційні технології в архітектурі і дизайні*: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції. Харків: ХНУБА, 2021. С. 130-137.

8. Гнатюк Л.Р. Роль мистецтва та символу у формуванні сакрального простору. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. Науково-технічний збірник. Вип. 58. К.: КНУБА, 2021. С. 32–47.

9. Гребін І. Житло в духовному світі селянина. *Українська минувшина*: ілюстрований етнографічний довідник. К.: Либідь, 1993. С. 189.

10. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів.: Свічадо. 2001. 160 с.

11. Раппапорт А. Архитектура и ритуал [Електронний ресурс]. *Башня и лабиринт*. 2011. URL: http://papardes.blogspot.com/2011/02/blog-post_09.html

12. Спаров В. Ритуал укладки кирпичей и строительства храма [Електронний ресурс]. *Полная история мASONства в одной книге*. URL: <http://www.e-reading.biz/book.php?book=1003729>

13. Трошкіна О.А. Залежність ритуалізованої поведінки людей від типу міського простору. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Архітектура історичного Києва. Контекст і втручання». К.: КНУБА, 2017. С. 124-126.

14. Трошкіна О.А. Театралізація архітектурного середовища як психологічна потреба людини. *Теорія та практика дизайну. Мистецтвознавство*: Зб. нак.пр. К., «Дія», 2015. Вип. 7. С. 257–271.

15. Флоренский П. А. Храмовое действие как синтез искусств. *Маковец*.: *Журнал Искусств*. 1922. № 1. С. 14.

4. Balushok V. Svit serednovichchia v obriadovosti ukrainskykh tsekhovykh remisnykiv. Kyiv: «Naukova dumka», 1993. 120 s.

5. Hnatiuk L.R. Zasady formotvorennia sakralnogo prostoru. *Arkhitektura, budivnytstvo, dyzain v osvithnomu prostori* : kolektyvna monohrafiia. Ryha, Latviia: "Baltija Publishing", 2021. S. 306-327.

6. Hnatiuk L.R. Stvorennia dukhovnoi atmosfery sakralnogo prostoru. *Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannia*. Naukovo-tekhnichnyi zbirnyk. K.: KNUBA, 2021. Vyp. 59. S. 16–27. DOI: 10.32347/2077-3455.2021.59

7. Hnatiuk L.R., Troshkina O.A. Teatralizatsiia u formuvanni sakralnogo prostoru. *Innovatsiini tekhnologii v arkhitekturi i dyzaini*: Materialy V Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Kharkiv: KhNUBA, 2021. S. 130-137.

8. Hnatiuk L.R. Rol mystetstva ta symbolu u formuvanni sakralnogo prostoru. *Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannia*. Naukovo-tekhnichnyi zbirnyk. Vyp. 58. K.: KNUBA, 2021. S. 32–47.

9. Hrebin I. Zhytlo v dukhovnomu sviti selianyna. *Ukrainska mynuvshyna*: iliustrovanyi etnografiichnyi dovidnyk. K.: Lybid, 1993. S. 189.

10. Puriaieva N. Slovyk tserkovno-obriadovoi terminologii. Lviv.: Svichado. 2001. 160 s.

11. Rappaport A. Arkhytektura y rytual [Elektronnyi resurs]. *Bashnia y labirynt*. 2011. URL: http://papardes.blogspot.com/2011/02/blog-post_09.html

12. Sparov V. Rytual ukklady kyrpychei y stroyelstva khrama [Elektronnyi resurs]. *Polnaia ystoryia masonstva v odnoi knyhe*. URL: <http://www.e-reading.biz/book.php?book=1003729>

13. Troshkina O.A. Zalezhnist rytualizovanoi povedinky liudei vid typu miskoho prostoru. Materialy III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Arkhitektura istorychnoho Kyieva. Kontekst i vtruchannia». K.: KNUBA, 2017. S. 124-126.

14. Troshkina O.A. Teatralizatsiia arkhitekturnoho seredovyscha yak psykholohichna potreba liudyny. *Teoriia ta praktyka dyzainu. Mystetstvovnavstvo*: Zb. nak.pr. K., «Diia», 2015. Vyp. 7. S. 257–271.

15. Florenskiy P. A. Khramovoe deistvye kak syntez yskusstv. *Makovets*.: *Zhurnal Yskusstv*. 1922. № 1. S. 14.

ABSTRACT

Troshkina O., Hnatiuk L. Rituality and theatricalization of architectural activity.

The article examines the influence of rituals and rites on modern architectural activity, as well as the related theatricalization of the ritual action and the environment in which it takes place. Scientific studies from various fields of knowledge, the subject of which are rites that were performed during the construction of a house among Eastern Slavs, in particular among Ukrainians, were analyzed. The trinity of the rite of building a house is emphasized, which corresponds to the trinity of any process (beginning – middle – end). The analyzed works are dedicated to the rituals of free masons - masons, in which rituals are of particular importance, signifying not only

the various stages of building a house, but also the consecration of masters, their transition from one state to another.

The meaning of the ritual action is revealed, which is most often theatrical, as it has all the attributes of a theater: the place where it takes place is decorated with certain objects or their symbols placed in a certain order, and the impressions are enhanced by the costumes of the participants and their actions – walking, singing, placing, sequence of performances, etc. It was found that for conducting rituals and ceremonies, the space is always chosen so that it corresponds to the action both functionally and symbolically. The most ritualistic and theatrical architectural space is the space of the temple, which is closely connected with the traditions of religious rites and liturgies. The interdependence of the course of the clergy during the service and the space of the temple and the external space surrounding the temple was revealed.

It was found that secular rituals are essentially close to church ones, because they appeared as a result of the secularization of public and private life. Complex secular rituals closely related to architecture and architectural space can be found in periods of strengthening totalitarian regimes in any country, at any time.

It was determined that the ritualization of architecture is also manifested in the process of its reproduction. The cyclical process of construction-destruction-reconstruction constitutes a special architectural ritual - restoration.

So, from this article, we come to the conclusion that architecture does not imitate, imitate, or formalize a ritual, but is itself a ritual that is complemented by the theatricality of the action, has its own symbolic meaning, and requires constant attention and careful research.

Keywords: architecture, architectural activity, ritual, rite, theatricalization.

AUTHOR'S NOTE:

Troshkina Olena, Candidate of Architecture, Associate Professor, National Academy of Fine Arts and Architecture, Kyiv, Ukraine, orcid: 0000-0002-0597-9700

Hnatiuk Liliia, Candidate of Architecture, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Interior Design of National Aviation University, Kyiv, Ukraine, e-mail: liliia.hnatiuk@npp.nau.edu.ua, orcid: 0000-0001-5853-9429

Стаття подана до редакції 01.12.2022 р.
Стаття прийнята до друку 10.12.2022 р.